(Ա· դրամի երկու կողմը եւ Ե· դրամի երկու կողմը) անցած ըլլայ կեղծարարին ձեռքը եւ այն ալ այդքան մաքուր վիճակի մէջ — 600 տարի վերջ։

Ուրեմն ոսկի դրամներու եւ հարազատ արծաթ դրամներու նոյն կնիքէն ելած ըլլալը բացարձակ ապացոյց է որ այս դրամները նոյն տաւնն հանուած են եւ հետեւաբար ոսկիները հարազատ են։

ԿԵՂԾ ՈՍԿԻՆԵՐ

Վերջերս Հալէպի մէջ կեղծարար մը Լեւոն Ա·ի երեսաւիւծ դրամի մը վրայէն ընդօրինակելով կնիք մը չինած է եւ մեծաթիւ ոսկիներ հանած այս կնիքէն։ Այս ոսկիները որ միայն 2·5 կրամ կը կշռեն, սճով անճոռնի են եւ երբ ուշադրութեամբ քննենք կը տեսնենք որ թէ գրութեամբ եւ թէ արուեստով կը տարբերին Լեւոն Ա·ի հարազատ դրամներէն։ Այս ոսկիներէն ես ուրը հատ տեսած եմ, ունիմ նաեւ նոյն կնիքէն ելած կեղծ արծաթ մը։ Ցաւալի է որ այս կեղծ ոսկիէն ծախուած են ազգին անդին եւ երբեմն չատ բարձր գնով։ Այս կեղծ ոսկիին պատկերը տես պատկեր 10։*

Պ· Զ· ՊՏՈՒԿԵԱՆ

---

* Այս կեղծ ոսկիէն հատ մը Ստամպուլի Գոց շուկային մէջ ալցած էր ազգայինի մը ձեռքը, որ գայն մեր թանգարանին նուիրեց, բացորոշ յայտարարելով թէ կեղծ է։

Խմբագրութիւն։

ԵՓՐԱՏԻ ՍՐՀՄԱՆԱԴԼՈՒԽԸ ՊՈՄՊԷՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ԸՐԲԲԱՑՈՒՈՑ ԱՅԹԸՐՀՈՒԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն։)

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Եփրատի պաշտպանութիւնն ի վերջոյ ապահովուած էր երկար դարերով, աւելի երկար ժամանակ քան Պեսութեան չատ մը ուրիշ սահմանապահները։ Եթէ աչքի առջեւ բերենք այս մասին չհազրզրող երկիրներուն ընդարձակածաւալ մակերեսը, պիտի կարենանք դատել թէ այս պաշտպանութիւնը ձեռք բերուած է դիւրագնի ալ։ Զօրագունդերու երկար անուանացանկը, որոնք այլեւայլ ժամանակներու մէջ նշանակուած են իբր Աւորիքի պահակապահներ, կրնան պատրանք մը պատճառել· բայց պէտք չէ անտեսել այն պարագան թէ վինուորական ուժերն անսահմանելի կերպով կը մանրաքանուէին։ Իւրաքանչիւր գունդ (numerus)՝ եթէ նաեւ լիաթիւ ըլլար, միակ զօրաքանակ մը կը ներկայացնէր։

Ամրավայրերու ընդարձակ եւ խելահաւոր ըմբռնուած դրութիւնն անբաւ ծառայութիւններ մատուցած է։ Պրոկոպիոս՝ «Յարգոյ Շինութեանց» վերտը, լուսեղեն բայց ամենազգալի կերպով կը պարզէ թէ ի՛նչ էր լուծուելիք խնդիրը, որ այն կողմերու համար կը ծագէր։ Անշուշտ ներբողագիրն ուզած է Յուստինիանոսէ առաջ այս մասին ճեղք առնուած միջոցներու անբաւականութիւնը մատնանիշ ընել, անտարակոյս նաեւ չափազանցած է։ Յիշեալ ինքնակալին գործն, ինչ որ ալ ըսուի, ո՛չ այնչափ նորատեղծում էր՝ որչափ վերականգնում, բայց այն երկիրներէն՝ ինչպէս Լազիկէ, ուր ինքը նախ պայքարը վրդոված էր եւ հետեւաբար նոր պահանջներու ծնունդ տուած։ Իրմէ առաջ ալ այն արհամարհուած «տղմէ պարիսպները, այն վէշ ծրագրուած չրջապատքերը, այն ջրէ դուկ բեղերը հաւասարապէս իրենց պաշտօնը կատարած են։ Ճանչնանք միայն այս Զ դարուն միեւնոյն արդիւնքը ձեռք բերելու համար չատ աւելի կորովալից ճիգերու պէտք կար, քանի որ թշնամւոյն դլուխն էր այն ժամանակ արքայ մը, որ մասնաւորապէս յանդգնագործ էր եւ որոշ չափով հանճար մը։ Չամառօտ ըսելու համար՝ Աւորիքի պաշտպանողական գործողութիւնները արժանի են ամէն յարդանքի։

Ինքնին կը ծագի հոս դիտողութիւն մը· նախ Հռոմայեցիք, եւ ապա Բիւզանդացիք, Ասիոյ իրենց նահանգներուն՝ եթէ ոչ ապահովութիւնը, դէթ փրկութիւնը ձեռք բերած են իրենց յաւուրկ (պետական) միջոցներու օժանդակութեամբ։ Ծանօթ է թէ բարբարոս տարրը չուտով խուժեց լեցուց բանակները· բայց նոյն տարրը Հռոմէական զօրագասերու մէջ կը դասակարգուէր։ Պեսութիւնը կ'ատնէր մէկէ աւելի կարդապահ եւ ընդհանուր դրոշմ մը։ Կ'ուզեմ մանաւանդ յիշեցնել թէ ի՛նչ դպրնոցքայ օգնականութիւն մ'էին՝ Ագրիանոսէ հետքը՝ Պաշտպանաւորներն եւ Դաշնակիցները։ Հայք[1] արդէն Հասարակապետութեան ժամանակ՝ իրենց վրայ դրուած ամէն յոյսերն ի դերեւ հանեցին։ Արաբացիք աւելի խոչընդոտն արգելք մըն էին քան թէ օդնութիւն։ Ամենազգոյշ պատրուակաւ պակասով օրեւէ օդտակարութիւն մը չէին ներկայացներ, բայց եթէ պարզապէս վինուորագրութեամբ եւ հռոմէական զօրագունդի մը մէջ (վաշտ կամ թեւ) խառնուելով։

Բայց Սահմանագլխոց նահանգներուն իսկ ժողովրդեան մէջ Պեսութիւնն անկին օդնականութիւն մը գտաւ։ Պատմարանները այս մասին վճռականօրէն բացայայտ վկայութիւն մը բնաւ չեն տար· եւ այս անտրդարութիւն մըն է։ Բայց տողերու մէջէն կը կարդանք այս իրողութիւնը· պատմութեան դիւցազնական էջերը կը նկարադրեն պաշարուածներ, ուր զօրաց փոքրիկ կարիդր չուտով պիտի ընկճուէր, եթէ թեւ ու թիկունք չըլլային բնակիչները, որոնք յանպատրաստից ազեղնաւորներ եւ գնդիկներ կը դառնային, ճեպով կը կարդադրէին պարիսպներու խրամներն, արխարար կը տանէին նետադութեան եւ սովի։ Քաղաքացի տարրին այս կենսունակութիւնն եթէ մեր ուշադին չափ ալ ընդարձակ ենթադրենք, միայն չափաւոր կրնար ըլլալ, համեմատութեամբ այն լրացուցիչ դումարութեան, զոր ընդունած էր։

Ուրեմն սահմանադլխոյ, ամէն բան հաշուի առնելով, լաւ պաշտպանուած էր· բայց չատ չարձակութիւներ կրեց։ Ինչո՞ւ արդեօք։ Հաշուի առնենք այժմ պարսկական փառասիրութիւնը։ Սա՞տ կ թէ այս կը հրապուրէր, թէ Պեսութիւնը գայն որեւէ կերպով կը զրկէր, նաեւ առանց նախայարձակ ըլլալու, անչարմարօրէն սահմանագծելով իւր առացուածքները, համախառնելով երկրաբաժինները, որոնց չժուար էր տէր կանգնիլ· եւ կամ ընդհակառակն կասիլ բնական պաշտպանութեան գօտւոյ մը սեմերու վրայ, մինչդեռ չարմարագոյն էր գայն միացնել ճուլել։ Այս խնդիրը հետեւեալ հարցի առջեւ կը դնէ դիտող· Յոհեմութիւնը ո՞ւր խորհուրդ կու տար կանգնել Պեսութեան սահմանաքարերը։

Հոս պէտք ենք խորհիլ համեմատելու Միջագետաց դեսերը Հեղեոսի եւ Դանուբի հետ· համեմատութիւն մը թէեւ հրապուրիչ է, բայց նաեւ վտանգաւոր։ Վերջին երկու դեսերս, կերպով մը ծայր ծայրի միացած, պարփակ տարածութեան անջրպետ մը կը նեղփակեն, դրեթէ չիսուն հազար քայլ· եւ եթէ Դիոկղետիանոսի ժամանակի «Հռոմէական աչխարհի» (orbis Romanorum) քարտէս մը դնենք՝ կը տեսնենք թէ այն գիծը կատարեալ կերպով կը սահմանագծէր Եւրոպական ցամաքի վրայ Հռոմի հպատակ եղած երկիրները[2]։ Բայց ատոր երկուքն ալ կը հսկէին հարթավայրի վրայ կամ այնպիսի բլուրներու մէջէն, որոնք դիւրամատչելի էին· անոնց աւտանի տեղադրութիւնը պարզ է։

Առաջին հայեցուածքին Եփրատի մէկ բազուկն ալ Սեւ Ջուրը (Կարա–սու) կը կազմի Եփրատի վերին ընթացքին հետ։ Բայց այս երկուքին ալ առանձնայատկութիւնը կը չախչախուի ու կը բարձուի ուրիչ չատ աւելի բնորոշ իրնայատկութեամբ մը՝ հայկական լեռնաչխարհով։ Վերջինս ընդարձակօրէն կը ծածկի նոյն իսկ անոնց ընթացքին։ Հայաստան կը չրջափակէ Վերին–Եփրատն ու Վերին – Երասխը· փոխանակ անոնցմէ պաշտպանուելու։

Դանուբէն ու Հեղեոսէն ազին գտնուող բոլոր եկիրներն արժանի էին դրաւուելու։ Անոնց մէկ մեծ մասը հարուստ ու բարգաւաճ երկիրներ էին, բացառած քաղաքակրթութեան առջեւ, որուն մասնակից էր նաեւ Հռոմ, եւ համեմատաբար չատ հեռու չէին Պեսութեան Մայրաքաղաքէն։ Եփրատ իր ալիքները կը թաւալէր չատ մեծ հեռաւորութեամբ՝ նոյնիսկ Կոստանդիանուպոլսէն, եւ հպիւ թէ նաւարկելի գարձած՝ անմիջապէս խորամուխ կ'ըլլար ամայի տափաս–

---

[1] Պէ՞տք է հաւատք ընծայել այն պատմուածին, զոր կ'աւանդէ Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Հայերէն ընագիրը։ Վարդգատ արքայի տաեն (374—376) առաջարկութիւն մ'եղած է յունական Պեսութեան, որ տասը ծախքով իւրաքանչիւր գաւառի մէջ պահպանուէին ամրութիւններ, եւ հայ նախարարագունդը դինեալ ինար, այնպէս որ ամբողջ երկիրը Սատանեանց դէմ տեսակ մը չատ ամուր սահմանապահութիւն մ'ըլլար։ Աւազարկութեանս առաջին բանակցութիւնները լաւ ընդունելութիւն մը գտան· բայց ծրագիրն ի դերեւ ելաւ թէ՛ նոյն իսկ Հայաստանի մէջ նիւթուած մեքենայութիւններով եւ թէ՛ այն վերահաս գժտարութիւններով, որով պաշարուեցաւ Պեսութիւնն ուրիչ երկիրներու մէջ· (տես S. Weber, Die Katholische Kirche in Armenien, p. 267)։

[2] Նոյն իսկ Հռոմոս, որովհետեւ իր ընթացքին Հելուետիոյ մէջ եղած մասն այս խնդրին դուրս կը մնայ։

© National Library of Armenia

տաններու մէջ, անցնելով անանցանելի անապատէ մը։ Ի՞նչ ընելու էր այս անմշակ գօտին, որ որջ մըն էր յելուզակաց, որոնք ցանուցիր սփռուած էին ցանցառ ովասիսներու մէջ եւ միշտ հինահալական ասպատակութիւններով կ'արշաւէին։ Բայց ասոր Եփրատ չի բոլորիր մեծ ճառագայթով մը Իտալիոյ կամ Բոսպորի չուրջը· վերջնական դարձուածք մ'ընելէ եառքը՝ կը հեռանայ ուղիղ գծով եւ կ'երթայ իր ընթացքը կ'ապարտէ ընդարձակածաւալ Տէրութեան մը բուն իսկ սիրտը, որ հզօրապէս կազմակերպուած էր եւ ահեղ կենդրոնացում մ'ունէր։ Գետին արեւելեան կողմ՝ յեսսակողմեան աշխարհը միաճոյլ զանգուած մը կը կազմէր սկսելով Զագրոսի առաջին դարերէն եւ Շոշաստանի հովիտներէն. արեւմտեան կողմը՝ մարդկան ու մշակութեան անբաւ դաստակութիւն մըն էր։

Եթէ Եփրատն իր ակնադրիւրներէն մինչեւ ծով՝ երկու պետութիւններու իրը սահմանագլուխ կազմուէր, արեւմտեան պետութեան համար չատ դժնդակ ընծայ մ'եղած պիտի ըլլար։ Ասոր համար չէ ուզած գայն։ Այս գետափին վրայ հսկողութիւնն ալ ծանր բեռ մըն էր· անոր համար ալ այս սահմանն ընդունած է միայն մասամբ, նախ մինչեւ անորոշ եզր մը, յետոյ՝ Միջագետաց մէկ մասը ցմիշտ միացուելու, մինչեւ Ասորեստ գետնախառնութիւնը։

Ինչ որ ալ ըլլար՝ Եփրատ իրեն համար միշտ սպառնալից կը մնար։ Քարաէսի մը վրայ հայեցուածք մ'արձակելը կը բաւէ նշմարելու թէ այս գետն այնչափ աւելի նուազ օգտակար է աշխարհակալի մը, որ գետն ի վար կ'իջնայ, քան թէ անոր որ գետն ի վեր կ'ելլէ եւ աչը է արեւելեան ափէն անդին եղած բոլոր երկիրներուն։ Առաջինը բաց կը թողու իր նահանջի գիծը եւ նմանապէս իր հաղորդակցութիւնները· իսկ Ասորեստանէ մինչեւ Եփրատ քանի մ'օրուան չուի ճամբայ է միայն, եւ կարելի է կորել անցնիլ նաեւ ամէնէն ամայի գօտիներէն։ Քառապատիկ անձրպետ մը կը բաժնէ Ծորդանանը Բաբելոնէ· միայն հոսանտրութիւնը չինքեան գետ յոռեգոյն բանը չէ։ Երբ Պարսիկ զօրավարը՝ Ալամանդարի խորհրդով՝ կը խաղար դէպի Եփրատացւոց աշխարհը՝ յետոյ գետին վրայ՝ միայն ճակատէն յարձակում կրելու վախ կրնար ունենալ։ Բայց երբ Յուլիանոս՝ հակադարձ ուղղութեամբ նոյն ճամբէն կը խաղար Տիգրանի վրայ, պէտք է որ զգուշանար թէ՛ ճամբէն, թէ՛ կողերէն եւ թէ թիկունքէն։

Այն առեն, թերեւս մտածուի, պէտք էր աշխարհակալել Միջագետքը։ Զուր չէր։ Ինչ առաւելութիւն որ կ'ընծայէր այս մեծ կղզին Արեւելքի Տէրութեան, նոյնը չէր վերապահէր Արեւմուտքի Պետութեան։ Կրկին քննենք քարտէսը· Միջագետաց անապատները մեծ բան մը չեն համեմատութեամբ այն անապահան տարածութեան՝ զոր կը կոչեն «Անապատ Արաբիա» (Ἔρημος Ἀραβία). բայց Միջագետաց այդ անապատներն իրենց չարաչուք դերը կը սկսին այն վայրկեանէն, երբ անոնց սիրապետութիւնը կապուած չըլլայ այլեւս Իրանեան աշխարհներու առատութեան հետ։ Ենթադրենք թէ ամբողջ Միջագետքը հռոմէական նահանգ մ'ըլլայ· բանակ մը՝ որ Տիգրիսի երկայնութեամբ կը յառաջանայ՝ մշտատեւ սպառնալիքներու ներքեւ է յեղակարծ յարձակում մը կրելու պարսիկ հակառակորդէն, որ կրնայ՝ ընտրել բախտի յարմար ժամն ու տեղը, չըջափակ չարժումով թշնամւոյն կողէն անդին անցնիլ, արգիլել անոր պարենաւորումի սպասարկութիւնները, ամէն ինչ անոր չորս դին ամայի դարձնել. եւ բռնադատել զայն որ չատանայ միայն իր ունեցած կահուկազմով՝ այնպիսի երկրի մը մէջ, ուր միջոցները չափազանց սահմանափակ են։ Պիտի ըսուի թէ այս ենթադրութեամբ կ'երեւայ թէ Եփրատ աւելի յարմար էր իրր արշաւանքի գիծ մը· բայց այդ պարագային պէտք պիտի ըլլար հսկել Տիգրիսի ամբողջ երկայնութեան վրայ· անթիւ անհամար զօրաքանակներ պէտք է որ անչարժութեան դատապարտէին այսպիսի ձեռնարկութեամբ մը, եւ տակաւին Պարսից թանակն իր բոլոր ուժերն միացնելով՝ պիտի յաջողէր կտրել այս զօրաշղթայի պարանը պահը։ Բայց անկէ զործողութիւնները աւելի կամ նուազ մեծ յապաղում պիտի կրէին, զրուելիքը պիտի զառնար ու ըլլար այն ինչ որ էր նախընթաց զէպքին։

Սակայն կարելի չէ՞ր արդեօք որ Պետութիւնը՝ Միջագետաց անգամ մը տիրանալէն վերջը, այն տեղ զաղրեցնէր իր փառասիրական ձգտումները։ Բայց նախ պէտք էր պահել այն նահանջը· եւ պիտի չյաջողէր։ Այս նեղ աշխարհագրեցուս սրածայր կը յառաջանայ Ասորեստանի՝ որ գինքը կը դիտէ, եւ Անապատի միջեւ որ իրեն որեւէ թիկունք մը չի ներկայացներ։

Կը մնար մեկ միջոցը՝ նոյն իսկ Տիգրիսին անցնիլ եւ իր կալուածներէն զարձեալ զրկել հանել արքայից արքայն[3]։ Այս ալ մտքէ անցուցած են։ Մակեդոնական դիւցազներգութիւնը երազել կու տար ընդունայն անուրջներ, արքունեաց երդիչներ զուր տեղ չէին յիշեցներ Ալեքսանդրի քաջագործութիւնները։ Սակայն այսպիսի փորձ մը անզործադրելի էր Հասարակապետութեան վերջերը· եւ պարագաները չատ քիչ կը յարմարէին ասոր, եւ Պարթեւաց կալուածը ձուելէ առաջ՝ պէտք էր հաստատահիմն ամրանալ Ասորիքի մէջ[4]։ Աւգոստոս այսպիսի հսկայակերպ ձեռնարկութեան մը համար սահմանուած կ'երեւար, բայց օգուտ մը չունէր յանդգնալից խիզախութիւն մը· նա այս համուզումն ունէր թէ աշխարհակալութիւն մը յաջորդելու էր նախընթաց աշխարհապետութեան մը։ Ցոյն մը, որ Պարսից Ծոցին եղերքները ծնած էր, Իսիդոր Քարա-

---

3 Կը գուշակեմ այն առարկութիւնը, զոր կը թելադրէ իրաց ներկայ վիճակը։ Արդի Պարսկաստանի եւ Թիւրքիոյ մէջ սահմանը կամայական գիծ մը կը հետեւի, որ երկու հովիտներն ալ միեւնոյն սէրութեան կը թողու։ Սակայն բոլորովին ակնյայտնի է որ ընդհանուր զրութիւնը միեւնոյն չէ։ Արդի Պարսիկներն աշխարհակալներ չեն, եւ ո՛չ ալ սուլտանն այժմ աշխարհակալ մըն է։ Քրիստոնէութեան առաջին զարերու երկու ասոնքներն երկու տարբեր աշխարհներ կը ներկայացնէին, որոնք անկարող էին իրարու հետ ձուլուելու։ Արդի երկու զրացիներու մէջ չի նշմարուիր բարուց եւ հաւատքի բացարձակ հակադրութիւն. երկուքին համար ալ՝ միւսը հերետիկոս մըն է, բայց ոչ անհաւատ մը։ Երկուքին մէջ ալ հասարակաց է քաղաքական կառավարութիւնը, նկատելով ընդհանուր լայն գծով· հասարակաց են բազմաթիւ առանձնական սովորութիւններ, վաչկարհականութեան զանազան ունակութիւններ։ — Սակայն այս օրս ալ որ կը գրեմ (1906)՝ ծագած են ճշդիւ նոյն իսկ սահմանագլուխներու գժուարութիւններ, որոնց միայն անորոշ արձագանգները մինչեւ Եւրոպա կը հասնին։ Բայց ինչ որ ալ պատահի՝ Պարսկաստանի համար վտանգն այս տեղէն չէ։ Ուրիշ նախաձեռնութիւններ չատ աւելի կը ծանրանան իր վրայ։ Հնդկաստանի սէրերը կը հսկեն իր ծովափներու վրայ եւ իր մեծ քաղաքները կը բռնեն, մինչդեռ Ռուսիոյ սէրը՝ Հոնաց եւ Ալանաց յաջորդը, գոմաքի ճամբով դէպի արեւելք կը մղէ իր վաճառականներն ու զաղթականները։

4 Պարձակալ քաղաքային պատերազմներու առեն ասորական նահանձարեկութիւնները կը զարթնուին եւ կը բորբոքին ա՛յնչափ որ զօրավարներէ չատերը չէին համարձակիր մինչեւ ծայրը չարունակել իրենց յաջողութիւնը։ Վենդիտիոս յիշելով այն քննակալութիւնը, զոր այն մասին պիտի տածէր Անտոնինոս, չհամարձակեցաւ հետապնդել մերձակաց Բահուրի բանակը, որ յաղթուած էր եւ որուն գլուխն ալ ինկած (Գլուտ., Անտ. 34)։

կացէ, պաչտօն ստացաւ կանխաւ ուսումնասիրել՝ իւր երկասիրութեան մէջ նկարագրելու համար, այն ամէն կարեւոր կէտերը, ուր պիտի հանդիպէր կեսարուհոյը՝ Գայոս՝ իւր ուղեւորութեան մէջ ի Պարթեւաստան, Արարիա եւ Հայաստան[5]։ Երիտասարդ իշխանին դժբախտ վախճանը՝ կէս ճամբուն, ժամանակ մը կարճեց այս փառասիրութիւնները։ Յետոյ կրկին երեւան եկան· այն մեծ եւ միակ օրինակը՝ որ միշտ կը յիշեցուէր, համարձակօրէն խիզախելու զրզեց Տրայանոսն ու մերձակայքը, եւ ալ աւելի Ադեքսանդր Սեւերոսն ու չատ ուրիշներն առանցմէ եառքը։ Սակայն ըզձութիւնը, գոնէ անգամ մը՝ ճշմարտիւ մարզարէական լեզուով հնչեցաւ։ Կ'աւանդուի թէ Գ դարու վերջը խարուսիկ պատգամ մը, որ յայտնի չէ թէ ուսկից եկած էր[6], եւ որ կարոսի գօրաց մէջ կը կրկնուէր, կը հաստատէր թէ որեւիցէ հռոմայեցի ինքնակալ մը երբեք Տիգրանը պիտի չանցնի։

Երբ անգամ մը այս համոզումը զգացած էր, — կամ երբ անգամ մը պարագաները բռնադատեցին անկէ հրաժարելու, — լաւագոյն պիտի երեւար անտարբեր ու անչահագրգիռ մնալ Եփրատի նկատմամբ, սիրեալ այն մասէն ուր գետն անապատային գօտին կը մանէր· որ սակայն արգելք մը չէր ըլլար գետին վերին մասն իրր սահմանագլուխ առնելու։ Բայց ո՛չ· խնդրոյն այսպիսի լուծում մ'այնպիսի անյարմարութիւններ ունէր, որոնք ակնարկ էին։ Ասով հակառակորդին պիտի թողուէր ամբողջ հիւսիսային Միջագետքը, որ՝ իւր ամբողջութեան մէջ թէեւ զրախտ մը παράδεισος չէր, եւ սակայն ապրին անդին բարեբեր եւ աւազակ մեծաթիւ բնակչութիւն մ'ընդունելու։ Անով թոյլ պիտի տրուէր որ իւր զրան առջեւ տեղաւորուէր տիրապետող ոսոխը, թողլով անոր Տիգրիսի հետ հաղորդակցութեան թանկագին գիծ մը, որուն երկայնքը չարուած էին բնակութեան կենդրոններ։ Անտարակոյս այս գիծը քիչ մը երկար էր, բայց տակաւին աւելի կարճ քան Ասորիքի ծովափնեայ մասը,

---

5 Պղին· Բ. Պ. Զ, 141։ Սխալմամբ Դիոնիսիոս կ'անուանէ փոխանակ Իսիդորի։

6 Դժբախտաբար այս մեզի ծանօթ է միայն Վոպիսկոսէ (Կարոս, 9, 1) եւ Աւրելիոս Վիկտորէ (Վասն կես., 38)· այս երկու աղբիւրները, որոնք առանց երաշխաւորութեան են, գրեթէ կը վերածուին մէկ աղբիւրի։

© National Library of Armenia

ուր մինչեւ դէպի հարաւ պահելու էր զօրաքանակներու կարեւոր մէկ մասը՝ Հրէական վտանգին դէմ, որ բազմաթիւ զարերը տեւեց, եւ արաբական վտանգին դէմ, որ երբեք ալ չդադրեցաւ:

Դիւրին էր այս ամէն իրողութիւններու հետեւ ըլլալ· ասկէ մինչեւ հիւսիսային Միջագետքն իրեն վերապահել ուզելը քայլ մը միայն էր, այս քայլն ալ առին ժամանակաւ Հռոմայեցիք: Բայց այն երկրամասին բախտը կախում չունէր միայն արեւելքէն եւ արեւմուտքէն· այլ լայն չափով մը կը կախուէր նաեւ Հայաստանի պայմաններէն եւ դերէն: Ո՛չ Հռոմ եւ ո՛չ Բիւզանդիոն կրնային անտես ընել այս տեսակէտը:

Երկար ժամանակ էր որ Հայաստանի պայմանի խնդիրը — երկրորդ Լեհաստան մը, — երեւան եկած էր, եւ ի վերջոյ բաժանումն անխուսափելի նկատուած է: Բաւականանք հետեւօրէակ Հռոմէական չափ[7]: Այն ժամանակի Հայերն ամենեւին չէին նմանիր արդի Հայերուն. ըսի թէ պատերազմողաց ցեղ մըն էին: Ուստի իրենց տակաւութիւնը չէր պատճառը, որով սահմանուած էին որս մ'ըլլալու· եւ իրենց քաղաքական միութիւն մ'ունենալը դիւրմբռնելի էր: Հետեւաբար հոն կարելի էր պէսպէս կառավարութիւններ, այսինքն՝ բացարձակ ինքնօրէնութիւն այս ժողովրդեան, պարզապէս ձուլում Հռոմի կողմէ, կամ լիովին լքանել թողուլ զայն Պարթեւաց թագաւորութեան· զարձեալ՝ անուանական գերիշխանութիւն, թագաւորով մը՝ զոր իւր հպատակներն ընտրէին կամ ընդունէին հաւանելով, բայց որ իր կարգին հպատակութեան մեծարանք յայտնէր Պարթեւաց արքային կամ Հռոմէական ինքնակալին· կամ զարձեալ՝ իրական գերիշխանութիւն, յիշեալ թագաւորն իրականութեան մէջ պարզ գործակատար մ'ըլլալով երկու ախոյեանակից պետութեանց միոյն, եւ վերջապէս բաժանում հողի կամ ազդեցութեան[8]:

Բացարձակ ինքնօրէնութիւն երազ մը եղած էր, զոր նոյն իսկ Հայք այլեւս չէին փայփայէր· Տաւրոսի խորշխորշուն ծալքերը չափազանց բնական կերպով իրարու կը կապէին Փոքր – Ասիան ու Ատրպատական – Մարաստանը: Արդ ի՞նչպէս այս նախանձելի[9] երկիրը տեսակ մը «արգելակ – սէրուքիւն» (état-tampon) ընել, երբ աւելի հարաւակողմն եղող նոյն իսկ անապատը չատ դիւզն չէզոք գօտի մը կը կազմէր: Պարթեւներն, որ իրենց նպատակներուն մէջ զրեթէ միշտ ասիճան մը չափաւոր էին, մէկզի թողած էին Հայաստանն ամբողջովին զրաւելու գադափարը· միայն կը պահանջէին, եւ այն Միհրդատէ եաքը, թէ Հայաստանի գահն յերաւանց կը պատկանի Տիգրանի վեհապետին կրտսէր որդւոյն: Այս յաւակնութեան պահանջքը անհրաժեշտօրէն չէր պարունակէր նաեւ ճշմարիտ թեւարկութիւն մը: Բայց նոյն իսկ նման յաւակնութիւն մը չատ էր Հռոմի հանդէպ, որ իւր կողմէ միայն կը տատամսէր թէ երբական գերիշխանութի՞ւնն ընտրէ թէ նոյն իսկ Պետութեան հետ ձուլումը[10]:

Այս երկու քաղաքականութիւններէն առաջինը, զոր հռչակած էին Աւգոստոս եւ Կպատղիոս, լաւագոյնը կ'երեւար, բայց Հայերն էին որ անոր գործադրութիւնը դժուարին ըրին: Ժողովուրդն ու ազատք չէին հաշտուէր Հռոմէ զահ բարձրացուած իշխանի մը հետ, որուն գաղփարներն բոլորովին տարբեր էին Պարթեւներու գաղափարներէն՝ որոնց հետ համաձայն էին իրենց ունեցածներն ալ, եւ որոնք դրացիութեան իրական գիտակցութիւնը կը պահէին[11]: Իսկ յատուկ

[7] Այս նիւթիս մասին, քիչ մը կարճառօ ժամանակագրական համարի, բաւական արդարացի խորհրդածութիւններ կը գտնուին երկասիրութեան մէջ՝ B. W. Henderson, The Life and Principate of the Emperor Nero. Lond. 1903, p. 153 ff. (chap. V: The Eastern Frontier; Problems and Policies)· Մասամբ ասկէ կը քաղեմ այն խորհրդածութիւնները:

[8] Սկզբունքով կրնայ նաեւ մասնակի վերապահութիւն մը, զոր նշանակեն միանգամայն Հռոմայեցիք եւ Պարթեւները, որոնք նախապէս միաբանէին անոր անձին վրայ: Ասկէ կը տեսնուի թէ Henderson, երբ կը խօսի չորս տեսակ քաղաքականութիւններու մասին (էջ 157), որոնք հնարաւոր էին, մոռցած է չատ մ'ուրիշներ ալ:

[9] Գոնէ Հռոմայեցւոց այս երկրին մէջ առաջին ժամանակներն մղած պատերազմները չատ չահաւէտ կը համարուէին անոնց կողմէ· Համմ. Պղնիոսի ակնարկութիւնը՝ Բն. Պատ., է, 120:

[10] Կորբուղոն ուղիղ կը տեսնէր, երբ կարիգուդպի կ'առաջարկէր պարթեւ իշխան մ'ընտրել Հայաստանը կառավարելու համար: Այս նոր խառն լուծում մըն էր, որ աւելի չափաւոր էր քան զոր կը նախընտրէին խորհիլ: Համմ. H. Willrich, Beiträge zur alten Geschichte, III, 1903, p. 207—304 (Der Orient unter Gaius):

[11] A. Abruzzese, Relazioni fra l'Impero Romano e l'Armenia a tempo di Augusto· (ի Riv. di stor. antic. N. S. VII, 1903, p. 505—521, 722—734; VIII, 1904, p. 32—61) Հասատատէն եաքը Հայ նախարարաց այս քշնամութիւնը Հռոմայ հանդէպ, մաքով ճնշումի մ'ընել ուզեց Ներոն, բայց ստիպուեցաւ հրաժարիլ անկէ: Տրդատնոս իրագործեց ալ, բայց այն ալ ջնջուեցաւ· իր աշխարհակալութենէն ետքը միայն սերտագոյն կապ մը Հռոմի եւ Հայաստանի միջեւ, որ այն ժամանակէն ի վեր իւր յատուկ Արշակունիներով կը կառավարուէր: Ասոր կը յաջորդէ մթին երկարաձիգ շրջան մը, երբ Հայաստան փոփոխակի աջ կամ ձախ կը ձգձգուէր[12]:

Այս միջոցին Միջագետքի խնդիրը նոր լուծում մը դատ էր: Այս երկրին ամբողջութիւնը խախտեցաւ, եւ զայն երկուքի կարեցին երկրին մեծ գետերու հանդէպ ուղղահայեաց գծով մը, որուն ուղղութիւնը այնպէս էր որ կարծես յառաջուընէ հռոմէական Պետութեան կը վերապահուէր հայկական լեռնաշխարհի ամբողջութիւնը: Բայց այն լեռնազանգուածին առանցքն ասոր արդելք էր, եւ աւելի նպատակաւոր Սասանեանց: Իրերու ընթացքն ալ լեռնագրութեան տուած ցուցմունքներուն համակերպեցաւ: Յովիանոս եւ տուաւ Մծբինը եւ Տիգրիսէ եւ Նիմփիոսէն անդին եղող երկիրները: Յաստատուն կայունութիւն գտնուեցաւ Միջագետաց բաժանումով· այն աւեն Հայաստանի բաժանումն ալ կարելի դարձաւ եւ կը պատրաստուէր անոր յաջորդելու: Բայց ի՞նչ սկզբունքի համեմատ: Կ'երեւայ թէ բախտը զայն որոշեց աւանդուած պատմութեան համաձայն[13]: Արշակ մ'իւր թագաւորութիւնն երկու չատ անհաւասար մասերու բաժնեց· անոր որդիներէն մին հաղիւ ժառանգութեան քաւորդը ստացաւ, եւ դիմեց Հռոմայ օգնականութեան· միւսն ալ Պարսից օժանդակութիւնը խնդրեց· իսկ երկու դատաւարներու կռնակին եաեւ իրարու հետ միաբանեցան դատաւորները: Սակայն ծեր Արշակայ այս սահմանագծումը ա՛յնպէս լաւ կշռուած էր, որ միայն իւր յղացած գաղափարն ըլլալու չէր, գայն քիչ չատ թելադրած կրնան ըլլալ Տիգրան եւ Բիւզանդիոն[14]:

[12] Համմ. H. Hübschmann, անդ, p. 218 ff.

[13] Պրոկոպ. Շին. Գ, 1, էջ 245 եւն:

[14] Այս չրջանը, որ 400ի մօտերը կ'ինյայ, երկու Պետութիւններու մէջ քաղաքավարութեան եւ փաղաքչանքի ժամանակամիջոց մը կը յայտարերէ, եթէ ճշմարիտ է թէ Արկադիոս կրտսեր Թէոդոսի խնամակալութիւնը յանձնած ըլլայ Յազկերտ եւ այն ալ ընդունած ըլլայ: Իրողութիւնս այնչափ նորանչան է որ ուզած են զայն առասպելաց կարգ դասել· (P. Sauerbrei, ի գիրս Festschrift Albert von Bamberg zum 1. Okt. 1905, gewidmet vom Lehrerkollegium des Gymnasium Ernestinum zu Gotha, 1905, p. 90—108)· բայց այս միջադէպս վաւերականութեան ալ ծանրակչիռ կողմնակիցներ կան միչտ· (Համմ. J. Haury, ի Byz. Zeitschr. XV, 1906, p. 291—294)· Գիւտերբոք (Güterbock, Byzanz und Persien, p. 28) կ'ընդունի այսչափ միայն թէ Արկադիոս իւր կեանքին մէկ կամ ուրիշ որեւէ կերպով մը, ընդհանուր եւ անորոշ ոճով մը իւր որդին յանձնարարած է Պարսից արքային: — [Պրոկոպիոսի պատմածը թէ «Արշակ» իւր ձեռքով իր թագաւորութիւնն որդւոյ բաժնելով առիթ տուած ըլլայ Հայաստանի բաժանումին, չատ խնդրական է: Վերջին «Արշակ» բաժանումէ առաջ բոլորովին ուրիշ ընթացք մ'ունէր, տարիներով մաքառեցաւ Շապհոյ դէմ, եւ Հռոմայեցիներէն լքուած՝ Պարսից ձեռքն իյնալով՝ բանդի մէջ մեռաւ աչազուրկ: Շատ չատ Պարսիկները կրնային հնարած ըլլալ կռակի եւ բաժանումի երեւոյթ մը, պատրուակ մ'ունենալու համար, բայց այս ալ լրկ ենթադրութիւն մըն է: Նման բան մը չենք տեսներ անոր յաջորդ Պապի տաեն, եւ Վարդգաստ տարիներուն է որ ներքին ապստամբութեան հետ կը ծագի այն բաժանումի գաղափարը եւ կը գործադրուի քիչ մ'ետքը: Պաշտօնական բաժանումն ըլլայէն եաքն է, որ երկու կողմն ալ կը չարունակէին տակաւին իշխել արքայք՝ գերիշխանութեան ներքեւ եւ ճիշդ «Արշակ» մըն էր որ անորդի մեռնելով (իբր 386) պատրուակ տուաւ Հռոմայեցւոց իրենց բաժինը նահանգի վերածելու: Տեղւոյս չեն այս պատմութեան ւանրամասնութիւնները· բայց յայտնի է թէ բաժանման գաղափարը ծագած է միայն եւ միայն երկու Պետութիւններու մէջ, եւ ամէն հաւանականութեամբ նախաձեռնութեամբ Պարսից, որոնց դէմ այնչափ թոյլ կը վարուէին Հռոմայեցիք Յովիանոսէն ի վեր: Երկու կողմն ալ իրենց աջակիցներն ու կողմնակիցներն ունէին, բնական է նաեւ Հայ նախա-

© National Library of Armenia

Իրօք ալ անով կը հաւասարակշռուէին երկու Պեռեթիւններն ալ· Պարսից արքայն պահեց ամէնէն մեծ եւ հաստատուն պատառը, զոր տեղապրուեթիւնն ալ իրեն սահմանած էր: Իսկ միւսը ձեռք բերաւ «յետսակոմմեան աշխարհ մը» (Hinterland), որ թանկագին էր Կապպադովկեան Պոնտոսի համար, եւ յենակէտ մը, որ կըրնար արդիլել Կոլքիսի հպատակութեան բռնադատուիլը հակառակորդի մը կողմէ, որ միշտ հետամուտ էր դէպի Արեւելից ծովերն ազատ ճամբայ ունենալու: Սալապանի կապաններըը (clisurae), որոնք նոր սահմանագլուխին վրայ կը գտնուէին, գոյն կատարելապէս կը պատապարէին հիւսիսային կողմէն: Պատերազմի համար Իրան արտօնեալ դիրք մը կը վայելէր, բայց վաճառականութեան համար իւր թեւերն երբեք ազատ չէին: Իրմէ կ'անցնէին Հնդաստանի եւ Ձենաստանի արտադրութիւնները, բայց միայն կը կորչէին ու կ'անցնէին եւ ուրիշ ազգեր գանոնք աւելի հեռուն կը փոխադրէին: Արդ Սասանեանք յամառութեամբ կը ջանային այս ծառայութենէն ազատիլ· եւ երկու անգամ կարծեցին թէ իրենց նպատակին հասած էին: Լպիրիկէն իրենց ձեռքն էր քանի մը տարի, բայց կրնաընցուցին գայն տակաւին իրապէս հոն հաստատած[15]: Փոկասի օրով ախշատեցան աւելի հարաւէն պատռել Թումբը դէպի Միջերկրական, եւ անկից դիրենք վերջնականապէս վտարեց Հերակլ:

Միջանկեալ ժամանակամիջոցին մեքենայութիւններ նիւթուած էին ո՛չ միայն սահմանափակելու անոնց վաճառականութիւնը, այլ նոյն իսկ ջնջելու գայն: Ցուստինիանոսի առեն՝ 568ին Թուրքերը, որոնք յաղթած էին Հեփթաղներու եւ նուաճած էին Սողդիանէն, Պարսից արքայէն արտօնութիւն խնդրեցին մետաքս վաճառելու Մարաց քով: Իրը պատասխան՝ պարզապէս այրեցին անոնց ամբողջ բեռները: Այն առեն պատուիրակութիւն մը պատգամաւոր եղաւ Բիւզանդիոնի արքունիքը, որ պաշտօն ունէր ուղղակի յարաբերութիւններ կապել Հոռոմոց հետ, եւ Թուրքերու համար այս արտա-

բարներու մէջ, որոնք յաճախ գործիք էին ուրիշներու ձեռքը: Ծանօթ. Թրգմ.ից:]

[15] Միայն ծովի ափը գառնալով կրնար ապահովել Լպիրիկէի եւ Կոլքիսի միրապետութիւնը:

քին վաճառման մենաշնորհն ընդունիլ՝ այնպիսի ճամբով մը, որ Պարսկաստանէ դուրս ըլլար[16]: Դժբախտաբար չատ ծանօթ չեն մեզի այս բանակցութիւններն ու այն մասին Բիւզանդիոնի բռնած դիրքը: Տարակոյս չկայ թէ բանակցութիւններն ի դերեւ ելած են:

Արդ Դ դարուն վերջը հաստատուած այս սահմանագլուխը հաղիւ թէ փոփոխութիւն մը կրեց յաջորդող դարերու մէջ: Միայն 591ին առանձնական ծառայութիւն պատճառ առնելով Մաւրիկ պահանջեց Մոսրով Բ արքայէ արքայէն Հոռմէական երկրաբաժնին ընդարձակումը Հայաստանի մէջ: Մառնանիչ ընենք որ այս ընդարձակումը տեղի ունեցաւ գլխաւորապէս Սեւ-Ջրոյ (Կարա-սու) եւ Տիգրիսի մէջտեղ, այնպիսի հողաբաժնի մը մէջ, որ սեպաձեւ էր ու դժուարամատչելի: Իրաց ընթացքն անով չէր կրնար փոխուիլ: Թողունք որ արաբական աշխարհակալութիւնը չուտով պիտի ոչնչացնէր այս ամէն պայմանադրութիւնները:

Այսպէս սահմանագլուխս, զոր չէին պիտէր թէ ո՛ւր գծեն, երկար պայքարներէ ետքն էրնդ իրմէ սահմանուեցաւ· հետ գհետէ անհրաժեշտ դարձաւ այն գիծն երկու հակառակորդ պատերազմողաց ալ: Եթէ ամբողջութեամբ նկատենք՝ ուղիղ գիծ մըն է, որ կատարած կ'ընէնայ Ակարայի ծոցը: Առաջին հայեցուածքով՝ անոր հիւսիսային կէսն անմեկնելի կը թուի, այնպէս որ կարծես թէ կապ մը չունենայ երկրին անհարթութեանց հետ: Կը յուսամ թէ ապացուցի որ իրողութիւնն այնպէս ալ անմեկնելի չէ, եւ թէ աշխարհագրական չարաբաստիկ ճակատագիր մը ծանրացած է Արեւելքի մէջ հոռմէական բանակի վիճակներու վրայ: Այս որոշած է, դպղն բացառութեամբ, այն զօրքն, որմէ անդին ոչ մէկը՝ Հոռմայեցին կամ Պարսիկը կրնային անցնիլ առեւտական կերպով մը:

Ուրիշ ազգակ մ'ալ նպատակ է տեւականապէս մին միւսին ձեռքով խափանելու ջարժելէն: Այն անփոփոխ կամքն էր որ կը տիրէր երկու բանակներու մէջ ալ· խուսափելու հակառակորդին գործած սխալներէն եւ հետեւելու անձամբ անոր յառաջադիմութիւններուն: Երկու ազգերուն մէջ վիճ մը

[16] Lion Cahun, Introduction à l'Histoire de l'Asie, Paris, 1896, p. 43.

կայ, ի բաց առեալ այն ամէնը, որ ռազմական հաստատութիւններու կը հայի· այս կէտիս մէջ փոխադարձութիւնը հաստատուն սահմանուած դրութիւն մ'եղած է· ընդօրինակութիւնը հետզհետէ երթալով հաւասարմապն կ'ըլլայ: Վկաներու, մանաւանդ ժամանակակիցներու, պատմածներն այս իրողութիւնն ամէն տարակոյսէ դերծ կ'ընեն: Զ դարուն վերջը՝ Բիւզանդական բանակ մը եւ Պարսկական բանակ մը կրնային իրարու հետ փոխանակուիլ փոխադարձաբար: Երկրորդին մէջ ապպային կորիզը թերեւս քիչ մ'աւելի օրաւոր ըլլայ, բայց միւսնոյն բարբարոս տարրերը գոյն կը չրջապատէին ու կը մատնէին: Կ'աւելցնուի թէ անոր մէջ կարգապահութիւնն աւելի լաւ պահուած էր· բայց նոյն սպառազինութիւնն էր, նոյն՝ ռազմավարութիւնը, նոյն՝ քաջութիւնը, նոյն՝ ակարութիւնները: Միւնոյն կերպն էր միջնարերդներն բռնի գրաւելու կամ հոն ամրանալու· երկու կողմն ալ նոյն խորամանկ հնարքները կը փորձէին, միւնոյն դարաններըը կը լարէին: Երբ Պրոկոպիոս կամ Սիմոկատտա կը կարդանք, այն տպաւորութիւնը կ'ունենանք թէ երկու հաւասար զօրութիւններ ըլլան, որոնք ամէն ընդհարմանէ ետքը ի վերջոյ դիրար կը չկոփացնէին[17]:

Մեծամեծ արշաւանքներու արդեանց մէջ անճուկ զուգակշիռ համեմատութիւն մը կայ· Պարսիկներն կը դրաւեն Լպիրիկէն, որ բնականէն իրենց չի պատկանիր· յաջորդ տարիներու մէջ անկէ կը վտարուին: Մոսրով մը մինչեւ Պաղեստին կ'երթայ եւ կը գերէ ճշմարիտ խաչը· սակայն անմիջապէս կը ստիպուի վերադարձնել, եւ աւերն ու ապականութիւնը կը տարուի նախորդ աշխարհակալի հողին վրայ: Բայց սովորաբար ճիգերը դիրար կ'ոչնչացնէին միւնոյն պատերազմի ընթացքին: Այս երկու ընդդիմարաններէն այն որ կրնար յետկարծ միւսին վրայ խոյանալ՝ կը խախտէր պարիսպ մը, գեաին կը

[17] Կերպով մ'իրաւունք ունէր պարսիկ այն գեսպանը, որ յաղթական Գազերիոսի կ'ըսէր՝ գոյն չարժելու համար՝ թէ Հոռմէական Պետութիւնը եւ Սասանեանց Միապետութիւնը կը համեմատուէին երկու պարաններու, որ աշխարհս կը լուսաւորէն, եւ թէ երկու Տէրութիւնք, փոխանակ իրարու ձեռնտէու, յաւարտն կ'ընէին ձեռնտուութեամբ գիրար պաշտպանել: (Պետր. Պատրիկոս, առ de Boer, Excerp. de legat., Հատ. 12, էջ 393): Եւ Մոսրով Բ կը գրէր Մաւրիկի՝ իրենք աչխարհի համար այն են՝ ինչ որ աչքերն են մարդուս համար. (Թէոփ. Սիմոկ. Դ, 11, 2):

[18] Լիբանիոս այս պատերազմներու ճշմարիտ նկարագիրն տուած է (Գրք. 47):

[19] Այսպէս եղաւ Սեւերոս Ալեքսանդրի առեն. իր Պարսկական արշաւանքի միջոցին բանակին կրած կորուստներն այնքան մեծ էին, որ հարկ եղաւ Գերմանացւոց դէմ պատերազմելու վտրկեանին, նորակոչներու ահագին թիւ մը զօրահան ընել, որոնք պետւսրական մարզանքներու համար, բացառապէս միացեալ մէկ կազմութեան: Այսպիսով կը մեկնուի այն տիտղոսը, որուն ուրիշ օրինակ մը չկայ, praefectus tironibus (վերակացու նորակոչներու), որ կը տրուի Մաքսիմինոսի 234ին (CIL, XI, 6011). Հերոդիանոս, 2, 8, 2· Վարք Ադեքս. Սեւերոսի 59). Համմ. M. Bang, ի „Hermes", XLI, 1906, p. 303. — Ափսոս կասիոս Տիզրոնէն եւս գառնալու առեն ճամբան անհամար մարդ կորնցուց սովէն ու հիւանդութիւններէ· (Դիոն. կաս. ՀԱ, 2): Ծանօթ է Ցուվիանոս նահանջը:

© National Library of Armenia

ջորդեցին աշխարհակալասիրութեամբ բորբոքեալ մարդիկ: Ջմռռնանք որ այս ամէն երկիրներու մէջ կրօնքն էր որ կը բորբոքէր, կ'արծարծէր ու կը զայրացնէր պատերազմը: Ասորիք եւ Միջագետք աստուածաշնչեան երկիրներ էին. անոնց հոգին կը բխէր մաքառասէր նահատակութեան ջերմ եռանդն ու նորադարձ գտնելու ոգեշահութեան խանդը: Պարթեւներն ապահովապէս պիտի չվուիթացընէին իրենց փափաքներով զարձերն իրենց թագաւորութեան մէջ, բայց պատճառ մ'ալ չունինք կարծելու թէ քրիստոնէից եռանդին դէմ պիտի հակադրէին նաեւ իրենց յատուկ մոլեռանդութիւնը՝ ինչպէս ըրին Նոր-Պարսիկները: Անոնք պիտի չբաղձային Հայաստանի վրայ Արեւմուտքի կատարած բարբարական աշխարհակալութենէն եռքը՝ փոխադարձ հատուցում մ'ընել, մոգերու նման ուզելով կրակի պաշտամունքի բռնադատել Հայերը: Անհրաժեշտ հարկաւոր պատերազմի, այնպէս՝ ինչպէս կը զատէին Ասորիներէն չատերը, յայտնապէս առիթ պիտի չտային Պարթեւները: Պատմութեան մէկ քմահաճոյքը, գահակալութեան կամ կայսրութեան փոփոխութիւն մը իրագործեց քրմերու եւ մարտիկներու համաչունչ միաբանութիւնը, երկարաձգեց պայքարները եւ նոյն իսկ նպաստեց վերջնական լուծումին, որ գլուխ հանեց մահմետական աշխարհակալութիւնը:

Բաղձալի էր որ կարենայինք կեսարներու մէջ նշանակել արեւելեան պաշտպանութեան գլխաւոր գործիչները: Աւելորդ է մատնանիշ ընել Դիոկղետիանոսն ու Ջուստինիանոսը· այն ինքնայայտ է: Բացայայտ վկայութիւններ աւանդուած են մեզի Աղեքսանդր Սեւերոսի[21] եւ Կոստանդիոսի Բ[22] մասին· բոլոր ինացեալներու համար կրնանք միայն մակաբերութիւն կամ ենթադրութիւն ընել[23]:

Պր· M. Cagnat «Ափրիկէի Հռոմէական բանակի» մասին իր երկն աւարտելու առեն ուրուագրած է նախագիծ մը գաղթարարութեան կայաններուն, որ այնուհետեւ աւելի լրացուած է: Ան երկիրներուն մէջ, որոնց մով զբաղեցայ, խնդիրը քիչ մը տարբեր կերպարանքով մեր առջեւ կը ներկայանայ· եւ հոս՝ ուրիչ հետազօտութիւն մը պատշաճ է որ կանխէր այդ հարցին առաջ, որմէ մեծապէս պիտի օգտուէր այն խնդիրն ալ· կ'ուզեմ ըսել աւատարանուամի կայաններու քննութիւնը: Բայց այս նիւթը չատ մասնագիտական է, եւ կը պահանջէ քրիստոնէական աղբիւրներու ծանօթութիւն մը, ուսոի իմ սահմանէս դուրս կը մնայ այս ուսումնասիրութիւնը: Միայն թէ ուրախութեամբ պիտի տեսնէի, եթէ ուրիչ մը անոր ձեռնարկէր:

ՅԱԽԵԼԻՔ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Գրքիս տպագրութեան ժամանակ Պր· Ֆ· Կիւմոն (Fr. Cumont ի Բրիւքսէլ) կ'աւարտէր իւր ուղեւորութիւնը ի Կոմագինէ եւ Եփրատեսիա: Բարեացակամ ակնութեամբ մը, զոր իւրաքանչիւր ոք կը ճանչնայ, առանց այս մասին իմ կողմէս պնդելու, ինքնաբերաբար ուղարկած է ինծի իւր այս դիտերու մասին առաջին տեղեկագրութեան մը փորձերը, որ իմ նիւթիս կը հայի եւ որ յոյս կը տեսնէ ի „Bulletin de l'Acad. r. de Belgique cl. des Lettres", 1907 Օգոստոս:

Էնէշ (Enesh) տեղը՝ Հռոմկլայէ երեք ժամ դեռն ի վար, գտած է բազմաթիւ յունական արձանագրութիւններ, զորոնք քանդակած են միեւնոյն Դ Սկիւթական լեգէոնին դրօշաւորութիւնները (uexillationes), որոնք

[20] Նշանակելու ենք հետաքրքրաշարժ փորձ մը, որ երեան կու գայ 526ի խաղաղութեան դաչինքին մէջ: Գիւտերբրոք (Byzanz und Persien, p. 89—90) խնամով վերլուծած է Մենանդրի այդ մասին հայող վկայութիւնը: Հաստարակաց սահմանապուրին երկու կողմերու ժողովրդեան դժուարութիւնները հարթելու համար խորհուած էր միջազգային իրաւական տաճան մը, որ կը կազմուէր երկու ազգերուն ալ պաշտօնատարներէն ու իրաւունսիրներէն: Համաձայնութեան մը հանդելու համար, անոր կը մասնակցէին կա'մ քաղաքապետական դատաւորը կա'մ նահանգային զործակատարները: Եթէ չյաջողէր համաձայնութիւնը, խնդիրը՝ Հռոմայեցւոց կողմէ՝ կ'ենթարկուէր մագիստրիանոսի զօրաց յԱրեւելս (mag. mil. per Orientem, Արեւելեան սպարապետին): Եթէ ան ալ անկարող ըլլար, կը մնար երկու վեհապետներու միջամտութիւնը:

[21] Հերոդիանոս, Զ, 7, 5:

[22] Ամմ. Մարկզ· ԺԸ, 7, 6· ի 8, 1 «մեծագոյն խնամքով պատերազմց ամենայն կազմութեամբ օժանեց Սահմանը»: Ցաւել՝ Բուլիանոս, ձառ Ա, 21 c:

[23] Հերոդիանոսի, որ այս երկրին զաւակն էր, թագաւորութիւնն Արեւելքի այս նահանգներու համար մեծ բարգաւաճումի չրջան մը կը նշանակէ, որ յերեան կու գայ եւ կը ճանչցուի անոր թագաւորութեան առեն տեղական զրամահատութեան արտակարգ առատութենէն· (E. Babelon, ի Rev. numism. 1890, p. 274—277): Բայց ի՞նչ կրնանք հետեւցնել ասկէ անոր զինուորական կազմակերպութեան գործին նկատմամբ: — Տեսանք թէ Թէոդոս Մեծ կամ Անաստաս ամրացուցած կամ վերաչինած են բազմաթիւ քաղաքներ:

տեղւոյն քարահատքը կը պահպանէին եւ անոր չահագործումը կը վարէին, եւ որուն արդիւնքներն անտարակոյս եփրատի նաւակներով կը փոխադրուէին: Բազմաթիւ ուրիշներուն մէջ կան ձօներ առ Jupiter Optimus Maximus եւ առ Siluanus: Մէկ կողմէ հռոմէական հաւատարմութեան արտայայտութիւն, եւ միւս կողմէ պաշտօնասիրութիւն քարահատքներու պաշտպանին ու անտառներու աստուծոյն (Կոմագինէ չատ անտառախիտ էր): Այս թանկագին տեղեկութիւնները կը լրացնեն իմ պարզաբանութիւններս խաղաղութեան ժամանակ կատարուած զործերու եւ զինուորական պաշտպանութեան նկատմամբ: Եթէ Հռոմկլայէ հին Ուրիմա է, Էնէշ տեղն ալ հին Արուլիս ըլլալու է:

Տեսած է նաեւ անոր մօտ հին ճամբայ մը, չատ ընդարձակ քարայատակներով, որ բացառիկ ծաւալ ունի: Այս առթիւ այն ամէնուն վրայ, զոր ըսած եմ ուղեցոյցներու ներկայացուցած անմխիթարութիւններու մասին՝ կ'աւելցնեմ դիտողութիւն մը, զոր ըրած ենք երկուքս ալ: Այսինքն՝ հին ուղեգրութիւններն ու աչխարհագրական յիչատակարանները չատ հեռու են ամէն զոյութիւն ունեցող ճամբաները յիչատակելէ: Հետեւաբար՝ անուանացանկերու տարբերութիւններն այլեւայլ ուղիներու համար, որոնք մեկնումի եւ հանդելու միեւնոյն կէտերն ունին, կը մեկնուին թերեւս պանազան տեղերու մէջ տարբեր ուղեկցներով:

Ջ Կղաւդեաճ լեգէոնին համար նոր վկայութիւն մըն է յունարէն այն արձանագրութիւնը, չատ ազատ ձեւով, որ ընդօրինակուած է Ալնթափի չրջակայքը: Այս լեգէոնը ժամանակաւորապէս Արեւելք էր, թերեւս Տրայանու Պարթեւական պատերազմին համար:

Պր· Կիւմոնի Փորք – Հայաստանի մէջ իր կատարած նախընթաց ուղեւորութենէն՝ իր թղթածրարի մէջ ւնացած էր ձօն մը առ Սեպտիմոս Սեւերոս, զոր վաչխս [Coh· I. L] ep[idiana] c. R. equitata bis torquata (վաչա Ա· Լեպետեան քաղաքացեաց Հռոմայեցւոց հեծեալ երկիցս պատկեալ), որ օրինակուած է արդի Մէլիֆ-Շէրիֆ տեղը՝ հին Կարսագպայի մօտ: Այս վաչտը մասնակցած ըլլալու է Սեւերոսի Պարթեւական պատերազմին եւ երկրորդ անգամ իւր քաջութեան համար պատկուելէն եռքն եկած է կարասպա հոն կայանաւորուելու: Հայոց Նիկոպոլիսը գտնուած հատակոտոր մը կը հաստատէ թէ Տրայանոսի՝ Ասորեստանի արչաւանքին մասնակից էր նաեւ «բեւ Ա Փղաւեան Աւգուստեան Բրիտանական» Ala I Flavia Augusta Britanica:

Imroulqais· Այս սեմական ձեւը՝ զոր ընդունած է Dussaud ալ, զործածած եմ՝ առանց անդրադառնալու թէ այդ անունը աքօղուած է յունական Ամորկեսոս ձեւին տակ:

F. Rühl (ի Rhein. Mus. LXII, 1907, թ· 6) նոյնպէս Ադեֆսանդրեակ (Alexandrette) կը մեկնէ այն Ադեքսանդրիան՝ որ կը յիչուի հրէական եղիսէի Յայտնութեան (Apocalypse) մէջ:

Մօտաւոր արչաւանքի մ'առթիւ հապճեպով զօրահան եղած նորակոչներու մասին լրմար էր յատաջ բերել նաեւ «վտարեալքն» (διωγμῖται). ըլլայինն առնէք ապատարեալներ կամ թէ զերիներ, որոնք հատնօրէն հեծեալ չէին, եւ զինուած էին զանակներով եւ բրերով, եւ որոնք կը յիչատակուին արձանագրութեան մը մէջ (CIG, 3831 a = Վատինկտըն, 999): Ասոնք Պարթեւական պատերազմին համար զինուորագրեց Լ· Վերոս, այն չատ հատանական մեկնութեան համաձայն, զոր այս բնագրի կու տայ N. Vulic (ի Riv. di stor. antic., N. S. IX, 1905, թ· 636):

Թարգմ· Հ· Յ· ՏՈՇԵԱՆ

ՎԵՐՋ

© National Library of Armenia